

Kovács Gábor:¹ *Érzelem, ráció, trauma - múlt, jelen, jövő és a közösségi emlékezet Bibó teóriájában*²

Abstract

Gábor Kovács: *Emotion, intellect, trauma – past, present, future and collective recollection in the theory of István Bibó*

The main aim of the paper is the reconstruction of István Bibó's theory on political-communal hysteria in the context of his conception concerning the genesis of modern nations and nationalism. Bibó, in his thought, synthesizes two approaches: a historicist narrative with a sociopsychological point of view. The notion of trauma is a starting point in his argumentation: using the categories of psychoanalysis he is able to give a convincing explanation about deformities of collective psyche concluding in communal-political hysteria. Collective memory, in this pathological state, has been fixed to traumas suffered in the past and the community becomes unable to solve the real problems of the present.

Key words: political-communal hysteria, trauma, sociopsychological point of view, pathological state, collective memory

Tegnapi előadásomban Bibó elit-koncepcióját rekonstruáltam. Ám, ha megrekedünk az elitek és társadalom viszonyának a szintjén, akkor elsikkad a historicitás, a történetiség dimenziója, ami pedig a bibói életműnek egyik fő rendező perspektívája. Ha Bibó legkorábbi, egészen zsenge, középiskolás kori, önképzőköri írásait vesszük szemügyre, akkor azok között ilyen címűeket találunk: *Ne bánts d a magyart!* Ebben már megjelenik a történelmi érdeklődés. Bibó középiskolás korában igen aktív volt a diák-önképzőkörben, és a történelmi témák izgatták.

¹ A szerző az MTA BTK Filozófiai Intézetének tudományos főmunkatársa.

² Jelen írás *A magyar filozófiatörténet narratívái (1792–1947)* című, K104643-as számú OTKA-projekt keretében készült, s a *X. Filozófus Nyílt Napok* alkalmával Kolozsváron 2015. május 9-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

Református protestáns familiából származott, úgyszólván *zu haus aus* hozta magával azt a nemzettudatot, nemzeti érzést, ami – Trianon következményeként – igen erősen benne volt a korszak légkörében. Az oktatás és a korabeli propaganda kifejezetten erre összpontosított. Sokat elmond egyébként a korabeli légkörről, hogy egy pályázat eredményeként született meg a „*Kis-Magyarország nem ország, Nagy-Magyarország mennyország!*” jól ismert szlogenje.³ A különböző folyóiratokban, a napi sajtóban komoly szerkesztőségi levelezés folyt az olvasókkal arról, hogy hogyan lehetne ezt a közoktatásba átvinni, hogyan kell ezt kitenni az osztályterembe, egyfajta nemzeti imaként és így tovább. Bibót tehát a történelem, a magyar történet problematikája kezdettől fogva izgatta, s ez a legkorábbi középiskolás írásaiban is tetten érhető.

Szabó Dezső *Elsodort faluja* mellett Szegfű *Három nemzedéke* volt az a másik korabeli könyv, amely erősen befolyásolta középosztálybeli értelmiség gondolkodását, nemzetről, nemzeti történelemről, Trianonról.⁴ Szabó Dezső a háború alatt írta az *Elsodort falut*, amelyben a történeti Magyarország szétesését vízionálta:⁵ ehhez élményanyagot Erdély 1916-os – akkor még átmeneti – román megszállása adta. Egyébként már a századforduló környékén is, ill. a századforduló utáni publicisztikában volt egy bajlós előérzet a soknemzetiségű országkeret jövőjét illetően, ami egyfajta tehetetlenséggel társult: ha valaki erről, illetve a nemzetiségekhez való viszony megváltoztatásáról beszélt, szavazói elvesztését kockáztatta. A politikai közmentális olyan gondolkodási struktúrákat tartott életben, amik miatt nem nagyon lehetett ezeket szóba hozni. Egy jövőbeli katasztrófa előérzete benne volt a levegőben: ennek adott hangot, mások mellett, Ady Endre.

Amikor Bibó nemzetről beszél, azon töpreng, hogy mit lehetett volna csinálni, lehetett volna-e egyáltalán valamit csinálni, sokat merít a háború után népinek nevezett irányzatból. Ebben a vonatkozásban a Szabó Dezső-féle koncepciók – Németh László elképzeléseivel együtt – erősen hatottak Bibóra, jóllehet ezeket ő egészen más gondolati erőterbe illesztette be.⁶ Az

³ Erre vonatkozóan lásd: Bíró-Balogh Tamás: Egyszerű, rövid, populáris. „Csonka Magyarország nem ország”: a revíziós propagandagépezet működése. *Forrás*, 2007/7–8, 86–105, <http://www.forrasfolyoirat.hu/0707/index.html>

⁴ Szekfű Gyula életművének monografikus feldolgozását adja: Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye: Szekfű Gyula, a történetíró és ideológus*. Pozsony: Kalligram–Budapest: Pesti Kalligram, 2015.

⁵ Szabó Dezsőre vonatkozóan lásd: Kovács Gábor: Liberalizmusképek a népi mozgalomban. In: Ludassy Mária (szerk.): *A felvilágosodás álmai és árnyai*, Budapest: Áron Kiadó, 2007, 468–494.

⁶ Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*. Budapest: Osiris Kiadó, 1999.,

egyik ilyen 1867-nek, mint végzetes bűnnek, vagy bűnbeesésnek a megjelenítése, ami Szabó Dezsőnél egy xenofób történetfilozófia része: ez Bibótól teljességgel idegen.

Szabó Dezső a politikai esszéinek a hosszú során keresztül fejtegette, hogy a magyar történelemben kezdettől fogva idegenek és tősgyökeresek küzdelme zajlik. A tősgyökeres, etnikailag magyar társadalmi réteg a parasztság: a dolog már a kezdetnél el lett rontva, mert Szent István külföldieket hívott be térítőnek, meg lovagoknak. Mind a klérus, mind pedig az etnikailag idegen. Az etnikai perspektíva Szabó Dezsőnél központi elem. 1867-el – mondja Szabó Dezső – egy modern világ kezdődött, a szabad verseny és kapitalizmus világa. 1867, a kiegyezés ebben a sajátosan xenofób perspektívából tekintett magyar történelmi narratívában azért a bűnbeesés pillanata, mert átmentette ebbe az új világba a magyar etnikumú parasztság idegeneknek való alávetettségét: politikailag egy idegen dinasztiahoz kötötte az országot, tartósította az idegen klérus és arisztokrácia vezető szerepét, ráadásul teret nyitott az ugyancsak idegen fajú zsidóság gazdasági uralmát.

Ez a motívum nagyon erősen megvan Németh Lászlónál nemcsak a *Kisebbségben*, ami 1939-es írás, hanem már korábban is. Ez nála azért ösbűn, mert elindította a fordított társadalmi kiválasztásnak a mechanizmusát: a magyar dzsentri, amelyik a politikai elitnek a személyzetét adta, végzetes módon hozzákötődött egy gigantománna fölnövesztett állami struktúrához és ez konzerválta azokat a premodern attitűdöket, amelyek versenyképtelenné tették a modernitás, a kapitalizmus viszonyai között ezt a társadalmi réteget.

Tehát mind Szabó Dezső, mind Németh László 1867-hez társította az asszimilációs problematikát. 1920, Trianon abban az értelemben is választóvonal volt, hogy a magyar politikai elitnek ezután megváltozott a politikai stratégiája. 1920 előtt, pontosabban az első világháború előtt, 1867 és az első világháború között, az asszimilációs stratégia volt a domináns: amikor a századfordulón Rákosi Jenő a 30 milliós Magyarorszárról vízionált, akkor emögött tulajdonképpen asszimilációs stratégia állt. Dénes Iván Zoltán több írásában nagyon okosan fejtegeti, hogy tulajdonképpen két dolog volt itt együtt: asszimiláció és jogkiterjesztés, s a kettő szembekerült egymással a század vége felé. Az 1890-es évek években Magyarország nyugati megítélése negatív lett, a nemzetiségi politika, az állami stratégiaként alkalmazott magyarosítás miatt. Emögött ez az asszimilációs stratégia volt, ami valójában csak a német és a zsidó származású rétegek között volt sikeres. 1920 után az asszimilációt egy disszimilatív stratégia váltotta föl, paradox módon akkor, amikor az ország etnikailag úgyszólván homogénné vált. A

folyamat az 1920-as évek elején a numerus clausus-szal kezdődött és a zsidótörvényekkel tetőzött az 1930-as évek végén és a 1940-es évek elején.

1867-et, mint a bűnbeesés pillanatát Bibó maga is elfogadta kulcs dátumként. Az egész mögött, valahol mélyen nála is ott volt a kuruc és protestáns tradíció, de ő ezt a kulcsmotívumot egy sajátos politikai gondolkodási keretbe emelte be, ami azért radikálisan különbözik mind a Szabó Dezső-i, mind pedig a Németh László-féle, a magyar történelemről elmondott narratívától. Bibónál politikai érzelmek és a történeti Magyarország szétesése miatti trauma vannak a középpontban, illetve az ezt követő félelem, és legitimitáshiány. Ezért is inspirálta ő annyira Guglielmo Ferreronak a félelemből kiinduló legitimitás-koncepciója.⁷

A kiindulópont mind Ferreronál, mind Bibónál antropológiai jellegű – Bibó ezt később a 1971–72-es írásában egzisztencialista nézőpontként nevesítette – az ember félelemmel teli lény. Ennek a félelemnek az alapja az, hogy az embernek haláltudata van, tudja azt, hogy meg fog halni. Ettől a haláltudat által inspirált félelemtől többféle módon lehet megszabadulni: agresszió segítségével, ez a legkézenfekvőbb és a legterméketlenebb megoldás a civilizáció szempontjából, illetőleg úgy, hogy olyasféle politikai struktúrát épít ki egy társadalom, amellyel megpróbálja csökkenteni és kanalizálni a félelmet. Ez Európában sikerült. A civilizáció az a bátorság iskolája. Egy civilizáció akkor sikeres, ha a félelmet valamiféleképpen csökkenteni tudja – teszi hozzá Ferrero. A koncepciót Bibó is átveszi: a demokratikus berendezkedés képes a társadalmi félelem–mennyiség csökkentésére. Nála is ez a legmaradandóbb teljesítménye az európai civilizációnak.

Bibó szerint az ember az ember haláltudata és az ebből táplálkozó félelem egy egészen újfajta lelki betegségnek a lehetőségét jelenti: ez mind a politikumnak, mind pedig a vallásnak fő mozgatója. A félelem forrása a másik ember, akitől a leginkább kell félni. Hogyan lehet ezt kezelni, ez az alapvető kérdése minden politikai berendezkedésnek. Ez így persze csak egy általános antropológiai, történetfilozófiai megállapítás, de ezt Bibó összehozza a magyar történelmi narratívával, miszerint van egy történeti közösség, a magyar nemzeti közösség, ami egy traumán, megrázkódtatáson esett át. Mi történik egy közösséggel, ha megrázkódtatás éri, hogyan tudja ezt kezelni? Ezt lehet jól és rosszul csinálni – ez van a bibói elgondolások mélyén.

⁷ Erre vonatkozóan: Kovács Gábor: Félelem, hatalom, legitimitás. Guglielmo Ferrero politikai filozófiája és Bibó István ehhez való viszonya. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Budapest: Új Mandátum Kiadó., 2001, 235–264.

Az egész bibói kelet-európai fejlődéskoncepció mögött az a gondolat munkál, hogy itt a közösségek a rossz utat választották, részben külső okok, részben belső okok folytán. Nem sikerült feldolgozni a traumákat megfelelő módon.

A különböző társadalmi patológiáknak – fontos a patológia szó – itt van a gyökere: a félelem nem megfelelő kezelésénél. Persze ha valaki idáig eljut, akkor nyilván az is óhatatlan, hogy a nemzetfejlődés problematikájával foglalkozzék, föltegye a kérdést, hogy mi a nemzet, hogyan viszonyul a premodern közösség egy modernhez, voltak-e a nemzetnek előzményei a premodern időkben, vagy teljesen új történeti, politikai képződményről van szó, ami a modernitás terméke? Tehát ha valaki idáig eljut, akkor muszáj, hogy ezekkel az ügyekkel foglalkozzék és Bibó is pontosan ezt tette.⁸

Bibó esetében tehát azért volt szerencsés a Ferreróval való találkozás, mert a félelem-problematika felmerülésének eredményeképpen összehozott egy társadalmi-pszichológiai látásmódot egy historicista narratívával. A bibói teljesítménynek talán ez a társadalom-pszichológiai szemléletmód a legmaradóbb része. Trauma és politikai hazugság az a két kulcskategória, ami ebben a társadalom-pszichológiai látásmódban alapvető. A trauma egy zsákutca a kiindulópontja egy politikai közösség életében.⁹ Nyilvánvaló, hogy Bibó az 1920 utáni magyar fejlődést akarja értelmezni, amikor kidolgozza a koncepciót, de aztán visszamegy egészen 1848–49-ig. Az elgondolás lényege az, hogy az 1849-es vereség, egy traumatikus szituációt teremtett, s erre jött az 1867-es rossz válasz. Ilyenformán 1867 nála is alapvető dátum, egy történelmi zsákutca kiindulópontja.

Itt jön be a hazugság-problematika, amit Bibó az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* című 1948-as írásában fejt ki részletesen. Bibó hazugságként, kölcsönös becsapásként értelmezi a kiegyezést az osztrák és a magyar fél között, mondván, hogy mindkét fél becsapta saját magát, s partnerét is, mert olyasmit vélt megoldani ezzel a konstrukcióval, amire az nem volt képes. Ausztria, vagy pontosabban a Habsburg-ház, tartós nagyhatalmi állását akarta a kiegyezéssel elérni, míg Magyarország, a magyar politikai elitek a történeti Magyarországnak a fennmaradását, vélték ezzel garantálni hosszú időre.

⁸ Kovács Gábor: Nemzet, önrendelkezés, nacionalizmus Bibó István gondolatvilágában. *Regio* 13. évf. 3. sz. (2002), p. 93–116.

⁹ Kovács Gábor: Traumák, vereségek és a nemzeti jellem. A 'valahol utat veszítettünk' mint kollektív létélmény. *Liget*, 2015, március, <http://ligetmuhely.com/kovacs-gabor-traumak-veresegek-es-a-nemzeti-jellem/>

A bibói koncepcióban ez azáltal válik érdekessé, hogy ez modern viszonyok között történt, egy olyan politikai közösségben, ahol már volt sajtó és társadalmi nyilvánosság, és ahol a nemzettudat egyre inkább áthatotta a közösség nem nemesi származású, közrendű tagjait. Tulajdonképpen a modern, egalitárius viszonyok között óhatatlanul bekövetkező érületi demokratizálódásra gondol itt Bibó: a kiegyezés, mint politikai aktus nemcsak az eliteknek volt már a dolga, mint a premodern időkben, hanem az újságok, az irodalom, az oktatás stb. révén olyan problémává vált, ami mindenkit foglalkoztatott, a társadalom nagy részének a gondolkodását és politikai érzelmeit döntő módon meghatározta.

Nagy viták vannak arról, hogyhogy 1867 negatív vagy pozitív tett volt-e, hiszen tagadhatatlan, hogy gazdasági értelemben egy nagy fellendülés és modernizálódás következett be: e tekintetben határozott felzárkózás volt a nyugat-európai régióhoz. Azóta se tudunk olyan mutatókat produkálni egyik ezt követő korszakban sem, amikor ilyen mértékben és ütemben csökkent volna a lemaradás. Bibó azonban nem erre összpontosított; őt a dolgok társadalmi, politikai ára érdekelt, más volt a perspektívája.¹⁰ Koncepcióját mindamellett kritikák is érték: van, aki úgy vélekedik, hogy Bibó túlságosan saját fogalmai bűvkörébe kerül,¹¹ míg egy másik történész a zsákutca fogalmának nem eléggé cizellált mivoltára mutat rá.¹² Mindenesetre ő úgy gondolta, hogy 1849, 1867 és 1920 a három egymásra építkező dátum: Az 1849-es vereségből levont rossz tanulságok miatt egyezett ki a magyar politikai elit a Habsburg dinasztiával. Ez nézete szerint azért volt hibás lépés, mert ellentétben állt a modernitás dinamikájával: a térségben konzervált egy archaikus jellegű multietnikus politikai keretet, amelyben – az önálló nemzeti tudattal bíró új nemzetek fölemelkedése miatt – egyre növekedtek a centrifugális erők, amelyek szükségképpen szétrobbantották ezt a keretet. Az új nemzeti közösségekben, amelyeknek ekkor kezdett kialakulni az értelmisége, a nemzettudat összekötődött a nyelvvel, az azon alapuló kultúrával és az etnicitással.

¹⁰ Gergely András: Bibó István a dualizmus rendszeréről és a kiegyezésről. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Budapest: Osiris, 1999, 65–76.

¹¹ Gerő András: A fogalmak foglya. Bibó István a XIX. század második felének magyar történelméről. *Beszélő*, 6. évfolyam, 10. szám (2001), 94–104.
<http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-fogalmak-foglya>

¹² Erdődy Gábor: A német hisztéria gyökerei: modernitás és nemzetté válás dilemmái. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Megtalálni a szabadság rendjét*. Budapest: Új Mandátum, 2001, 93–110.

Az, hogy Bibó a nemzetépítési narratívát társadalom-pszichológiai keretben értelmezte, erről nemcsak Ferrero „tehetett”, hanem a korszak légköre is. Ne felejtsük el a pszichoanalízis hatását. Már a századforduló környékén a freudi elmélet Bécs mellett Pesten volt a legerősebb: gondolhatunk itt a Ferenczy-féle iskolára, vagy éppen Róheim Gézára. Akárhogyan is: a közbeszédnek és a közgondolkodásnak részévé vált a teória. Bibó nem ismerte első kézből, sem Freudot, sem, de valamiféleképpen ez az egész benne volt a levegőben: pszichoanalízis fogalomkészlete, módszerei kétségkívül nagymértékben inspirálták társadalom-pszichológiai látásmódját.¹³

A *zsákutca*, *hisztéria*, *trauma* olyan fogalmi triász, ami szervesen összefügg a bibói elméletben: a történeti zsákutca és a trauma következtében egy politikai közösség sajátos, patológikus állapotba kerül, ez az, amit Bibó politikai hisztériának, közösségi hisztériának nevez. Ezt a hisztériakoncepciót az egyénre szabott pszichoanalízisből kölcsönzi. A különböző hisztériás betegek kezelése közben az egyént gyermekkorban ért traumatikus élményekre bukkantak a pszichiáterek, s a teória szerint ezekre vezethető vissza a későbbi patológikus állapot. Bibó analóg módon alkalmazza az elgondolást a modern politikai közösségre. Eszerint adva van egy trauma, amit nem tud igazából a közösség feldolgozni. Ez a feldolgozatlan, a társadalom, a közösség „tudatalattijába” betokozódott trauma okozza a hisztérikus tüneteket a közösség életében. Melyek ezek a hisztérikus tünetek, ez itt a kérdés? Itt Bibó nyilvánvalóan nem arra gondol, hogy mindenki sikoltozva rohangál az utcán. A 1942–43-ben írt *Az európai egyensúlyról és békéről* című nagy művének magját adó *A német hisztériában* nem arról van szó, hogy az egyes ember az egyéni pszichológia értelmében viselkedik abnormálisan, hanem a közösség ad inadekvát válaszokat bizonyos történelmi szituációkban és képtelen a problémái megoldására.¹⁴ Ez történt Németországban – mondja Bibó – és ez terjedt ki az egész kelet-európai térségre, kiváltképpen Magyarországra.

¹³ Erős Ferenc: Bibó István társadalomlélektani előfeltevéseiről. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.) *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Tanulmány Kiadó, Pécs 1993, 248–255.

¹⁴ „A közösségi hisztéria ugyanis az egész közösség állapota, s hiába választjuk el a hisztéria látható hordozóit, ha közben a hisztéria feltételei és alaphelyzetei megmaradnak: a hisztéria kezdetén álló megrázkódtatások nem oldódnak fel, a hisztéria lényegét kitevő hamis helyzet nem oldódik meg. Hiába pusztítunk el minden „gonosz” embert, a hisztéria téveszméi és hamis reakciói békés családfőkben, hatgyermekes családayakban, a légynek sem vető szolid emberekben és nemes, magasztos, emelkedett szellemű egyénekben fognak tovább élni, s a közösség egy nemzedék alatt újból kitermeli a hisztéria örültjeit, haszonélvezőit és hóhérlégényeit.” Bibó István: *Az európai egyensúlyról és békéről*. <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/60.html#70/>

A fel nem dolgozott trauma következtében az a közösség reakcióit a megsemmisüléstől való félelem határozza meg. A hisztériakoncepció később aztán központi elem lett a zsidókérdésről írt 1948-as, Bibó esszének – *A zsidókérdés Magyarországon 1944 után* –, ahol Bibó a történeteket ugyancsak a politikai hisztéria magyarázó sémájába illesztette bele.¹⁵

A náciizmus problémájával Bibónak persze óhatatlanul szembesülnie kellett 1933 után. Barátja, Erdei ekkoriban járt Németországban, s fennmaradt levelezésük tanulsága szerint beszámolt neki ottani tapasztalatairól.¹⁶ Erdei látta, hogy valami nagyon gyanús dologról van szó: a németeknek állandóan a faj van a szájukon, faji forradalom ez – írja. Tehát kellett valamit elméletileg kezdeni ezzel az egész problematikával. Bibó ezt tette meg a hisztéria-koncepciójában.

Ehhez logikus módon társul a politikai terapeuta attitűd. Bibó úgy vélte: kell valaki, aki ráébreszti a döntéshozókat annak a patológus helyzetnek a természetére, amely háborúba sodorta a világot. Ezért akarta *A német hisztéria* szövegét angolra lefordíttatni, és eljuttatni a békecsinálókhoz: ne kövessék el még egyszer ugyanazt a hibát, amit az első világháború utáni békekötéseknél elkövettek, s egy olyan békekonstrukciót ötöltek ki, amely magában hordozta a következő háborúnak a magvait! Ez az attitűd később is megmaradt. A 1960-as években írt egy újabb nagy munkát a nemzetközi rendszer diszfunkcionális működéséről. Az akkori idők nagy nemzetközi problémái, Ciprus meg a Közel-Kelet izgatták. Megint csak az volt a szándéka, hogy kijuttassa ezt az ENSz-be. Végül annyi történt, hogy a vaskos kézirat egy erősen rövidített változata megjelent angolul az 1970-es években egy angol kiadónál, ám különösebb hatást nem váltott ki. Nagyon jellemző volt ez Bibóra: ő hatni akart írásaival, nem pedig elvont politikai filozófiát művelni.¹⁷

A bibói teóriában a politikai hisztéria genezise egy történelmi megrázkódtatással kezdődik, amit nem tud a közösség feldolgozni, és az ebből adódó problémákkal mit kezdeni. Ma, amikor az anyaországi magyar diskurzusban oly sok szó esik a trianoni traumáról és annak következményeiről, Bibó igencsak aktuálisnak tetszik. A *2000* című folyóirat ez évi januári–februári számában Szilágyi Ákos Auschwitz és Trianon összefüggéseit vizsgálva azt fejtegeti,

¹⁵ A téma átfogó feldolgozását adja: Balog Iván: *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában: Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Budapest: Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2004.

¹⁶ Soós Mária (szerk.): *Levelezés köz- és magánügyben 1931-1944. Címzett vagy feladó Erdei Ferenc*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1991,

¹⁷ Kovács Gábor: Bibó István és a politikai filozófia. *Korunk*, 2015. június, 34–39.

hogy a magyar politikai közösség valójában a mai napig képtelen túljutni Trianonon, levonni és feldolgozni a trauma valódi tanulságait.¹⁸ Bibó tehát nem halott szerző, hanem van mondandója a ma számára is, nem csupán a politikai esztétörténet része, aki csupán a szakemberek számára érdekes.

Bibó szerint az a közösség, amelyik el tud számolni traumával, fel tudja dolgozni, az eleget tud tenni a jelen kihívásainak. Bibónál a nemzet problémamegoldó közösség, s ebben a kontextusban utasítja ő el azt az esszencialista nemzetkarakterológiát, amely azt mondja, hogy a nemzetnek olyan kialakult és maradandó jellemzői vannak, amelyek meghatározzák az ő minőségét, illetve aktuális cselekvésének módját.

A nemzetkarakterológia nagyon divatos volt ebben a korban,¹⁹ gondoljunk Karácsony Sándorra, vagy Prohászka Lajos *Vándor és bujdosója*ra. A *Vándor és bujdosó*ban a vándor-mivolt a német nemzeti karakternek, míg a bujdosó–mivolt pedig a magyar nemzetkarakternek az alapvető jegye, és ennek a kettőnek a szembeállításával bontotta ki Prohászka a maga nemzetkarakterológiáját. Valami ilyesmit csinált Karácsony Sándor is, aki a kelet–nyugat dichotómiába illesztette ezt bele. A magyarságnak van egy sajátos küldetése, mégpedig a közvetítés Kelet és Nyugat között. Keleti nép nyelvében és a nyelve által determinált gondolkodásmódjában gyökerezik. A magyar mellérendelő grammatikai struktúrákban gondolkodik, míg az indoeurópai népek, például a német, egy alárendelő nyelvi szerkezetben. Karácsony szerint ennek mélyreható következményei vannak a politikai élet, társadalmi szerkezet és minden egyéb vonatkozásában.²⁰ Trencsényi Balázs néhány éve megjelent vaskos könyvében a 19–20. századi magyar, bolgár és román nemzetkarakterológiai gondolkodást összehasonlítva sajátos nemzeti ontológiákról beszél, amelyek szerint egy közösség nyelve és

¹⁸ Szilágyi Ákos: A sivatag törvénye. Auschwitz és Trianon. 2000, 2015, január-február <http://ketezer.hu/2015/08/a-sivatag-torvenye/>

¹⁹ Kovács Gábor: A volgai lovas esete az orosz medvével, a gall kakassal és az angol buldoggal. Nemzetkarakterológia és modernitás. *Liget*, 2015. augusztus, <http://ligetmuhely.com/kovacs-gabor-a-volgai-lovas-esete-az-orosz-medvevel-a-gall-kakassal-es-az-angol-buldoggal/>

²⁰ Kovács Gábor: „Nép, nemzet, kultúra, nyelv a két világháború közötti nemzetkarakterológiákban.” In: Neumer Katalin – Laki János (szerk.): *Minden Filozófia „nyelvkritika”*. *Analitikus filozófia és fenomenológia*. Budapest: Gondolat, 2004, 160–175.

abból fakadó jelleme a léthez való viszonyát, létszemléletét, tér- és időfelfogását is meghatározza.²¹

Bibótól az ilyesfajta nemzeti ontológia gondolata igen távol állt. Úgy gondolta, hogy egy nemzet karaktere annak a problémamegoldó stratégiának a során alakul ki, amellyel válaszol az aktuális történeti problémákra. Példaként hozza föl az angol nemzetkaraktert. A középkorban az angol a korabeli irodalomban vérbő, mulatozó, féktelen, emotív népként jelenik meg, ezzel szemben a kortárs angolról már egészen más kép él. A nemzetkarakter ugyanis változik, nincs valamiféle örök időkre adott nemzeti esszencia.

Kicsit hasonló Bibó koncepciója ahhoz, amit Karl Popper *A nyitott társadalom és ellenségeiben* a problémamegoldó közösségi stratégiáikról előad. Popper a totalitárius és demokratikus, zárt és nyitott problémamegoldási stratégiákat különböztet meg. A nemzet Bibónál is problémamegoldó közösség.²² A bajok ott kezdődnek, mikor egy trauma és az abból kiépülő hisztéria következtében egy politikai közösség képtelen sikeres stratégiákat kidolgozni az előtte álló aktuális problémák megoldására.

Bibó teóriájában a politikai hisztériának az a legnagyobb rákfenéje, hogy a valóságérzékelést teszi tönkre. Az illető politikai közösség képtelenné válik a valóság helyes percepciójára. A politikai trauma és hisztéria következményeként egy álvilág épül fel. Ebben minden kompakt és logikus – ám ez pseudo-világ. Ahogy telik az idő, a pseudo-világ egyre távolabb kerül a valóságtól: ennek előbb-utóbb katasztrófa a következménye. Zsákutcába fut bele az illető közösség, mert nem arra válaszol, amire válaszolnia kell, és nem azt tartja reális problémának, aminek a megoldása elengedhetetlen a számára. Ez pedig újabb katasztrófa kiindulópontja lehet. Bibónak a fő kérdése végül is az, hogy ez az újra és újra visszatérő rossz kör végzetszerű-e Kelet-Európában, s vajon ki lehet-e mászni hisztériák és zsákutcák állandó, egymást követő körforgásából. Optimista gondolkodó lévén úgy gondolta, hogy igen.

A társadalompszichológiai mellett van egy strukturalista nézőpontja is a bibói teóriának. Ezt Bibó Hajnal Istvántól vette át, attól a magyar történésztől, aki éppen a 1930-as években teljesedett ki elméletileg. *Újkor* című munkájában fejtette ki Európa régióiról szóló koncepcióját.

²¹ Trencsényi Balázs: *A nép lelke: nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Budapest: Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2011.

²² Ezt másutt már kifejtettem: Kovács Gábor: A szabadság kis köreitől a nyílt társadalomig: Párhuzamok Bibó István és Karl Popper társadalomfilozófiája között. *Filozófiai Figyelő* 13. évf. (1991), p. 89–100.

Bibó erre fölfigyelt, és a hajnali teóriát beépítette az európai egyensúlyról írott nagy művébe. Az alapgondolat az, hogy Európának különböző régiói vannak, és ezek társadalmi, strukturális okok miatt másképp fejlődtek, a premodernitásból a modernitásba való átmenet máshogy következett be. Nyugat-Európában szerencsés okok folyamán és szerencsés körülmények közt, a premodern királyságok átalakultak nemzeti monarchiákká, a premodern közösség átnőtt modern nemzetté. Itt többé-kevésbé egybeestek az etnikai-nyelvi határok a premodernitásból megörökölt politikai keretekkel. Így lett nemzeti királyság Franciaországban, Angliában. Ma már tudjuk persze, hogy ez a koncepció megkérdőjelezhető. Példának okáért Franciaországban igen sokat tettek a nyelvi homogenizációért: a francia forradalom idején betiltották a különböző tájnyelveket.

Szóval Bibó beemeli a maga teóriájába a társadalompszichológia mellé a Hajnaltól átörökölt strukturális szemléletet Európa különböző régióiról. A baj az – mondja –, hogy itt Kelet-Európában a premodern birodalmak túléltek önmagukat. Amikor a modernitás viszonyai között demokratizálódott a közösség, kialakult a modern nemzeti tudat, kialakultak a nemzeti nyelvek, nemzeti kultúrák, akkor ezek nem voltak lojálisak a birodalom iránt, a birodalom akadályozta és deformálta a nemzeti fejlődést. Ez a gyökere a kelet-európai mizériáknak.

Wolfgang Schivelbusch, kortárs német történész a '90-es évek elején írt egy könyvet, aminek az a címe, hogy *A vereség kultúrája*.²³ Ez számos ponton összecseng a Bibó-féle koncepcióval. Schivelbuschnál is alapvető a pszichoanalitikai, vagy pszichohistóriai megközelítés, őt is a kollektív mentalitás problémája izgatja. Kérdése az, hogy miként hat a háborús vereség a modern társadalmakra. A háborús vereség persze történeti alaphelyzet már az *Iliásztól* kezdve, de igazából érdekessé a modern viszonyok között, a tömegtársadalom viszonyai között válik. Ő három esettanulmányt állít komparatív keretbe egymás mellé. Az 1861–65-ös amerikai polgárháborút követő szituációt, az 1870–71-es porosz-francia háború utáni francia helyzetet, harmadikként pedig az 1918 utáni német állapotokat.

Schivelbusch szerint a háborús vereség a modern tömegtársadalomban egy sajátos kulturális konstellációt alakít ki, aminek nagyon karakterisztikus, kollektív pszichológiai következményei vannak, melyek a bűnbakkereséstől kezdve, a vereségnek a szimbolikus győzelemmé, vagy morális győzelemmé való átstilizálásán keresztül a győzővel való azonosulás

²³ Wolfgang Schivelbusch: *The Culture of Defeat. On National Trauma, Mourning, and Recovery*. Transl. by Jefferson Chase. New York: Henry Holt and Company, 2003.

vágyáig terjednek. Schivelbusch nagyhatalmakat vizsgál – ebben különbözik Bibótól. Mint ahogyan abban is, hogy ő úgy gondolja: a vereség kultúrája átmeneti állapot, s mint ilyen nem föltétlen csak negatív dolog, hanem egyfajta védőpajzsként szolgál addig, amíg a traumatizált közösség képessé válik a valóság elviselésére. Bibó ezzel szemben azt látja, hogy Kelet-Európában a hisztérikus állapotban levő kollektív mentalitás olyan tartós struktúrákat termel ki, amelyek hosszú időre deformálják az illető közösséget. Schivelbuschnál végül happy enddel végződik a történet: az amerikai Dél, a franciák, és végül a németek is kigyógyulnak a patológikus állapotból. (Utóbbit persze Bibó nem láthatta, hiszen ő a második világháború alatt írt a német hisztériáról, s nem láthatta későbbi végkifejletet).

Vissza Bibóhoz: miért csak modern viszonyok között lehetséges a politikai hisztéria? Mert ehhez modern nemzeti tudat kell, amelyben a nemzeti közösség egésze részesedik. Bibó alapkérdése: mit lehet csinálni egy olyan helyzetben, ahol a birodalmi múlt, a rendi társadalom törmelékei között nem volt demokratikus politikai szocializáció, hogyan lehet egy olyan közegben demokráciát építeni, amelynek nincsenek, vagy legalábbis hiányosak a demokratikus tradíciói? Itt jön be a politikai terapeuta már tárgyalt szerepe. Mint láttuk, önmagát ebbe a szerepbe képzelte és írásai ennek a szerepfelfogásnak a következményei, ezekkel akart hatni az aktuális politikai elitekre. A politikai-közösségi terapeuta ilyenformán a politikai átmenet jellegzetes figurája, akinek paradox a feladata, mert fából kell vaskarikát csinálnia.

A történelmi emlékezet, ami manapság Jan Assmann nyomán oly kurrens téma az elméleti gondolkodásban, Bibónál is lényeges szerepet játszik. Ha Bibót ebből a szemszögből vesszük szemügyre, a trauma mint a múlt eseménye és a történelmi emlékezet része, mint negatívum merül fel, másfelől azonban a nemzetté váláshoz szükség van egy múltbeli kohéziós élmény eleven emlékére, ami nélkül a nemzet önmagát nem tudja nemzetként elgondolni. Bibónál a nemzet elképzelhetetlen egy olyan alapító élmény nélkül, amelyre vissza lehet emlékezni. Ez összefügg republikánus meggyőződésével. A republikánus fogalomkörben az alapítás emlékezete nagyon fontos egy politikai közösség számára, mint azt Hannah Arendt részletesen kifejti az amerikai politikai közösség genezisééről írott *A forradalom* c. könyvében. Ugyanakkor a nemzet Bibónál jövő felé irányuló vállalkozás is, olyan problémamegoldó közösség, ami a jelenlegi problémák megoldásán keresztül a jövő felé utazik. Múlt és a jövő így fonódik össze jelennel a bibói koncepcióban.

Irodalom

Balog Iván: *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában: Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Budapest: Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2004.

Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom*. A harmadik reformnemzedék. New York: Püski, 1983.

Bibó István (1911-1979) *Életút dokumentumokban*. Összeállította Huszár Tibor. Szerkesztette Litván György és S. Varga Katalin. Budapest: 1956-os Intézet–Osiris–Századvég, 1995.

Bibó István: *Válogatott tanulmányok I-IV*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1986–1990, online hozzáférés: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/>

Bíró-Balogh Tamás: Egyszerű, rövid, populáris. “Csonka Magyarország nem ország”: a revíziós propagandagépezet működése. *Forrás*, 2007/7–8, 86–105, <http://www.forrasfolyoirat.hu/0707/index.html>

Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*. Budapest: Osiris Kiadó, 1999.

Dénes Iván Zoltán: *Az "illúzió" realitása: kollektív identitásprogramok*. Budapest: Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2011.

Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye: Szekfű Gyula, a történetíró és ideológus*. Pozsony: Kalligram–Budapest: Pesti Kalligram, 2015.

Erdődy Gábor: A német hisztéria gyökerei: modernitás és nemzetté válás dilemmái. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Megtalálni a szabadság rendjét*. Budapest: Új Mandátum, 2001, 93–110.

Erős Ferenc: Bibó István társadalomlélektani előfeltevéseiről. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Tanulmány Kiadó, Pécs 1993, 248–255.

Ferrero, Guglielmo: *A hatalom: a legitimitás elvei a történelemben*. Fordította Járai Judit. Szentendre: Kairosz, 2001.

Gergely András: Bibó István a dualizmus rendszeréről és a kiegyezésről. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Budapest: Osiris, 1999, 65–76.

Gerő András: A fogalmak foglya. Bibó István a XIX. század második felének magyar történelméről. *Beszélő*, 6. évfolyam, 10. szám (2001), 94–104.

<http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-fogalmak-foglya>

Karácsony Sándor: *Magyar észjárás*. Magvető Kiadó Budapest 1985.

Kovács Gábor: Bibó István és a politikai filozófia. *Korunk*, 2015. június, 34–39.

Kovács Gábor: Félelem, hatalom, legitimitás. Guglielmo Ferrero politikai filozófiája és Bibó István ehhez való viszonya. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Budapest: Új Mandátum Kiadó., 2001, 235–264.

Kovács Gábor: Liberalizmusképek a népi mozgalomban. In: Ludassy Mária (szerk.): *A felvilágosodás álmai és árnyai*, Budapest: Áron Kiadó, 2007, 468–494.

Kovács Gábor: A népi mozgalom helye a politikai eszmetörténetben. *Beszélő*: Új folyam 10. évf. 6-7. sz. (2005), 172–177.

<http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-nepi-mozgalom-helye-a-politikai-eszmetortenetben>

Kovács Gábor: „Nép, nemzet, kultúra, nyelv a két világháború közötti nemzetkarakterológiákban.” In: Neumer Katalin – Laki János (szerk.): *Minden Filozófia „nyelvkritika”*. *Analitikus filozófia és fenomenológia*. Budapest: Gondolat, 2004, 160–175.

Kovács Gábor: Nemzet, önrendelkezés, nacionalizmus Bibó István gondolatvilágában. *Regio* 13. évf. 3. sz. (2002), p. 93–116.

Kovács Gábor: Az "inspiráló hatás": Németh László történelemfelfogása, elitelmélete, Európa-képe, politikai koncepciója és Bibó István ezekhez való viszonya. In: *Forrás* 35. évf. 11. sz. (2003), 78–112. <http://www.forrasfolyoirat.hu/0311/kovacs.html>

Kovács Gábor: A szabadság kis köreitől a nyílt társadalomig: Párhuzamok Bibó István és Karl Popper társadalomfilozófiája között. *Filozófiai Figyelő* 13. évf. (1991), p. 89–100.

Kovács Gábor: Traumák, vereségek és a nemzeti jellem. A 'valahol utat vesztettünk' mint kollektív létélmény. *Liget*, 2015, március, <http://ligetmuhely.com/kovacs-gabor-traumak-veresegek-es-a-nemzeti-jellem/>

Kovács Gábor: A volgai lovas esete az orosz medvével, a gall kakassal és az angol buldoggal. Nemzetkarakterológia és modernitás. *Liget*, 2015. augusztus, <http://ligetmuhely.com/kovacs-gabor-a-volgai-lovas-esete-az-orosz-medvevel-a-gall-kakassal-es-az-angol-buldoggal/>

Prohászka Lajos: *A vándor és a bujdosó*. Reprint kiadás. Szeged: Universum Kiadó, 1990. [Eredeti kiadás: Budapest: Minerva-Könyvtár 50.: 1936.]

Schivelbusch, Wolfgang: *The Culture of Defeat. On National Trauma, Morning, and Recovery*. Transl. by Jefferson Chase. New York: Henry Holt and Company, 2003.

Soós Mária (szerk.): *Levelezés köz- és magánügyben 1931-1944. Címzett vagy feladó Erdei Ferenc.* Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1991,

Szabó Dezső: *Az elsodort falu,* Debrecen: 1989.

Szekfü Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik.* Budapest: Akadémia Reprint, 1989.

Szilágyi Ákos: A sivatag törvénye. Auschwitz és Trianon. 2000, 2015, január-február
<http://ketezer.hu/2015/08/a-sivatag-torvenye/>

Trencsényi Balázs: *A nép lelke : nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában.* Budapest: Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2011.